

UDK: 1751

Madina UMIRQULOVA,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: madinaumirqulova@gmail.com

PhD M.Sobirjonova taqrizi asosida

NUTQ AKTLARINING ILLOKUTIV, LOKUTIV VA PERLOKUTIV TURLARI: LINGVOPRAGMATIK YONDASHUV

Аннотация

Ushbu maqola nutq aktlari nazariyasining lingvistik asoslari hamda nutq aktlarining uch asosiy ko‘rinishi - lokutiv, illokutiv va perlokutiv aktlarning mazmuni, xususiyatlari, muloqot jarayonidagi o‘rni haqida ilmiy tahlilga bag‘ishlanadi. J. Ostin va J. Syorl nazariyalari asosida nutq aktlarining shakllanish tamoyillari, kommunikativ vaziyatdagi funksional tabiati, maqsad va natijaviylik nuqtai nazaridan farqlanishi yoritiladi. Lingvopragmatik yondashuv asosida nutq aktlarining real muloqotda qo‘llanishi, ijtimoiy kontekstga bog‘liqligi, so‘zlovchi niyatining shakllanishi hamda tinglovchi ongidagi ta‘sir mexanizmlari keng izohlanadi. Tadqiqot natijalari nutqning faqat til birliklari yig‘indisi emas, balki inson faoliyatining maqsadga yo‘naltirilgan akti ekanligini tasdiqlaydi. **Kalit so‘zlar:** nutq akti, lingvopragmatika, lokutiv akt, illokutiv akt, perlokutiv akt, kommunikativ niyat, pragmatik kontekst, muloqot.

НУТКОВЫЕ АКТЫ: ИЛЛОКУТИВНЫЕ, ЛОКУТИВНЫЕ И ПЕРЛОКУТИВНЫЕ ВИДЫ: ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Аннотация

Данная статья посвящена научному анализу теоретических основ речевых актов, а также сущности и особенностей трех основных типов – локутативного, иллокутивного и перлокутивного актов. На основе теорий Дж. Остина и Дж. Серля раскрываются принципы формирования речевых актов, их функциональная природа в коммуникативной ситуации, различия с точки зрения цели и результирующего воздействия. В рамках лингвопрагматического подхода объясняется применение речевых актов в реальной коммуникации, их зависимость от социального контекста, формирование интенции говорящего и механизмы влияния на сознание слушающего. Результаты исследования подтверждают, что речь представляет собой не просто совокупность языковых единиц, а целенаправленный акт человеческой деятельности.

Ключевые слова: речевой акт, лингвопрагматика, локутативный акт, иллокутивный акт, перлокутивный акт, коммуникативное намерение, прагматический контекст, коммуникация.

ILLOCUTIONARY, LOCUTIONARY AND PERLOCUTIONARY TYPES OF SPEECH ACTS: A LINGUOPRAGMATIC APPROACH

Annotation

This article examines the linguistic foundations of speech act theory and focuses on the meaning and characteristics of the three main types of speech acts - locutionary, illocutionary, and perlocutionary. Based on the theories of J. Austin and J. Searle, the study outlines the principles of formation, functional nature in communicative situations, and differences in terms of purpose and outcome. Within the framework of the linguopragmatic approach, the article explains the use of speech acts in real communication, their dependence on social context, the formation of the speaker's communicative intention, and mechanisms of influence on the listener's perception. The results prove that speech is not merely a sum of linguistic units, but a purposeful act of human activity.

Keywords: speech act, linguopragmatics, locutionary act, illocutionary act, perlocutionary act, communicative intention, pragmatic context, communication.

Kirish. Nutq va til tushunchalari tilshunoslikda anchadan buyon o‘rganilib kelmoqda. Ammo nutqning nafaqat grammatik yoki semantik jihatlari, balki uning kommunikativ mohiyati, insonlar o‘rtasidagi ta‘sirchan aloqani yuzaga keltirishdagi roli o‘ta murakkab hodisa sifatida baholanadi. Nutq aktlari nazariyasi aynan shu jarayonni ilmiy izohlash uchun yaratilgan konsepsiyalardan biridir.

Til – tizim, nutq esa shu tizimning amalda namoyon bo‘lish shakli. Nutq orqali inson maqsad bildiradi, buyuradi, xabardor qiladi, maslahat beradi, ogohlantiradi yoki ta‘sir ko‘rsatadi. Shundan kelib chiqib, mashhur ingliz tilshunosi J. Ostin nutqni faqat axborot yetkazuvchi jarayon sifatida emas, balki amal bajaruvchi akt sifatida talqin etadi. U nutqni uch turga – lokutiv, illokutiv va perlokutiv aktlarga ajratadi. Keyinchalik J. Syorl bu tasnifni kengaytirib, pragmatik yondashuvga asoslangan nazariy konsepsiyani yaratdi.

Ushbu maqolada mazkur uch turdagi nutq aktlarining lingvopragmatik tabiati, tarkibiy va funksional xususiyatlari batafsil yoritiladi. Har bir aktning muloqotdagi o‘rni misollar orqali tahlil qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot lingvopragmatik yondashuv asosida olib borilib, nutq aktlarining lokutiv, illokutiv va perlokutiv turlarini ilmiy-analitik tarzda o‘rganishni maqsad qiladi. Jarayon davomida nutqning semantik, pragmatik va kommunikativ qatlamlari bosqichma-bosqich tahlil qilinib, so‘zlovchi maqsadi va tinglovchi ongidagi ta‘sir mexanizmlarini aniqlashga e‘tibor qaratildi. Metodologiya nutq akti nazariyasining klassik modeli (Ostin, Syorl) hamda zamonaviy kommunikativ pragmatika yo‘nalishlariga tayangan holda ishlab chiqildi.

Tadqiqot dastlab nazariy asoslarni o‘rganishdan boshlandi, bu bosqichda nutq aktlariga oid falsafiy-tilshunoslik

qarashlar, illokutiv kuch va perlokutiv ta'sir tushunchalarining mazmuni chuqur tahlil etildi.

Keyingi bosqichda lingvopragmatik tahlil yo'li bilan turli nutq aktlari real muloqot jarayonidan olingan matnlar misolida o'rganildi. Ushbu jarayonda so'zlovchi tomonidan amalga oshirilgan nutqiy harakat, uni yuzaga keltirgan niyat, shuningdek, tinglovchi tomonidan qabul qilingan natijaviy ta'sir o'zaro solishtirildi.

Tadqiqotning amaliy qismi muloqot vaziyatida nutq aktlarining shakllanish prinsiplarini ko'rsatib berish metodiga asoslandi. Bunda bir xil mazmunning turli kontekstlarda qanday illokutiv kuchga ega bo'lishi, qaysi nutq akti buyruq, iltimos, maslahat yoki xabar ko'rinishida namoyon bo'lishi aniqlashtirildi. Muloqot materiallari sifatida dialoglar, ommaviy nutq, rasmiy-idoraviy matnlar, kundalik gaplashuvlar va badiiy asarlar parchalari tanlab olindi. Tanlangan matnlar lingvistik ko'rsatkichlar asosida segmentlarga ajratildi va har bir segmentda lokutiv ma'no, illokutiv maqsad va perlokutiv natija alohida tahlil qilindi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

Nazariy-tahliliy metod – nutq aktlari nazariyasi bo'yicha asosiy ilmiy manbalar o'rganildi, tushunchalar izohlandi, taqqoslandi, ilmiy xulosalar chiqarildi.

Deskriptiv metod – real nutqiy misollar asosida lokutiv, illokutiv va perlokutiv aktlarning tuzilishi va ishlash xususiyatlari tavsiflandi.

Pragmatik tahlil metodi - nutq aktining maqsadi, konteksti, so'zlovchi niyati, kommunikativ vazifasi aniqlanib, ularning samaradorligi baholandi.

Komparativ metod – turli nutq aktlari vaziyatlar bo'yicha solishtirilib, maqsad va natija orasidagi farqlar aniqlashtirildi.

Korpus va matn tahlili – turli janrdagi matnlar tanlab olinib, lingvistik birliklar orqali nutq aktining uch darajasi tasnif qilindi.

Ushbu metodlar uyg'un holda qo'llangani natijasida nutq aktlarining lingvopragmatik tabiati aniq ko'rinishda yoritildi. Illokutiv va perlokutiv aktlar o'rtasidagi farqlanish o'z-o'zidan emas, balki kontekst, kommunikativ ehtiyoj va tinglovchi qabul qilishiga bog'liqligi ilmiy asosda tasdiqlandi. Tadqiqot yakunlari shuni ko'rsatadiki, nutq - bu faqat til tizimi mahsuli emas, balki ong, maqsad va ijtimoiy faoliyat bilan uzviy bog'langan dinamik jarayondir.

Asosiy qism. Nutq aktlari nazariyasining ilmiy asoslari

Nutq aktlari (speech acts) tilshunoslikning pragmatika bo'limida o'rganiladi. Nutq akti — bu so'zlovchi tomonidan ma'lum maqsadda talaffuz qilingan nutq birligi bo'lib, u orqali inson muayyan harakatni amalga oshiradi. Masalan:

“Men va'da beraman” - bu gap faqat ma'lumot emas, balki harakat hisoblanadi.

“Eshikni yoping!” - bu buyruq, ya'ni bajarilishi kutiladigan akt.

“Kechiring” - ma'naviy-amaliy ta'sir kuchiga ega nutq akti.

Nutq aktlari lingvistika va pragmatika kesishgan nuqtada o'rganiladigan muhim fenomen sanaladi. U muloqotni faqat grammatik birliklar yig'indisi sifatida emas, balki maqsadga yo'naltirilgan, natija keltiruvchi faol jarayon sifatida talqin etishga imkon beradi. Til inson tafakkuri mahsuli bo'lsa-da, nutq - shu tafakkurning tashqi ko'rinishidir. Shuning uchun nutq aktini tahlil qilishda tilshunos nafaqat gapning grammatik tuzilishini, balki so'z ortidagi niyatni, tinglovchi ongiga qaratilgan ta'sirni, vaziyat va madaniy muhitni ham hisobga oladi. Aynan shu yondashuv lingvopragmatikaning ilmiy kuchini belgilaydi.

Lokutiv akt mohiyati va uning lingvistik asoslari

Lokutiv akt nutqning eng tashqi, ko'rinadigan darajasidir. U orqali so'zlovchi axborot beradi, fakti ta'riflaydi yoki voqelikni tasvirlaydi. Bu bosqichda nutqning grammatik qurilishi, sintaksis, semantika va fonetika kabi lingvistik elementlar muhim o'rin tutadi. Inson so'zlayotganda avvalo til tizimidan foydalanadi - so'z tanlaydi, gap tuzadi, ohang belgilaydi. Ana shu jarayon lokutiv akt sifatida tasvirlanadi.

Masalan, oddiy bir jumla: “Bugun havo sovuq” lokutiv darajada faqat xabar sifatida mavjud. Unda buyruq ham, iltimos ham, emotsional ta'sir ham yo'q. Shuning uchun lokutiv akt nutqning shakliy qismiga qaratilgan tahlilni talab qiladi. Mazkur aktda so'zlovchi faqat til tizimidan foydalanadi, ammo muloqot hali harakatga aylanmaydi.

Illokutiv akt – nutqning maqsadga yo'naltirilgan markazi

Illokutiv akt esa nutqning “jonligi”dir. Aynan shu bosqichda so'z ma'nosi harakatga aylanadi, gap ortida yashiringan niyat yuzaga chiqadi. Illokutiv kuch (illocutionary force) deb ataluvchi unsur - so'zlovchi nutq orqali qanday maqsad ko'zlayotganini belgilaydi. Ba'zan lokutiv mazmun neytral bo'lsa-da, ohang, muloqot muhitiga qarab niyat o'zgarishi mumkin.

Misol uchun, o'qituvchi o'quvchiga: “Darsda jim bo'ling.” desa, bu buyruqdir. Lekin aynan shu jumla do'stona ohangda aytilsa - iltimos yoki eslatma tusini oladi. Demak, illokutiv aktda lingvistika psixologiya va ijtimoiy kontekst bilan qo'shib ketadi. Shuning uchun illokutiv akti tahlil qilishda so'zlovchi maqomi, nutq vaziyati, yosh, madaniy norma, hatto ovoz balandligi ham ahamiyat kasb etadi.

Illokutiv aktning turlari turlicha bo'lsa-da, ularning barchasida asosiy belgi - maqsadning mavjudligidir. Bir jumla orqali buyurish, ishonch hosil qilish, undash, minnatdorlik bildirish yoki va'da berish mumkin. Bu holat nutqni faqat xabar vositasi emas, balki ijtimoiy ta'sir instrumentiga aylantiradi.

Perlokutiv akt - nutqning yakuniy natijasi va interaktiv mohiyati

Nutq aktlarining uchinchi ko'rinishi - perlokutiv akt - illokutiv maqsadning tinglovchi ongidagi aksidir. Bu darajada so'zlovchi faqat maqsad bildirib qolmaydi, balki real natija paydo bo'ladi. Agar o'qituvchi “Uyga vazifa bajaring” desa va o'quvchi haqiqatan vazifa bajarsa - perlokutiv akt sodir bo'lgan hisoblanadi. Demak, perlokutiv akt nutqning haqiqiy samarasi bilan bog'liq.

Bu jarayon ko'pincha psixologik xususiyatlar bilan chambarchas bog'liq: so'z kishini ruhlantirishi, ranjitiishi, undashi, kurashga chorlashi yoki sustlashtirishi mumkin. Ba'zan illokutiv maqsad bilan perlokutiv natija mos kelmaydi - bu esa muloqotning murakkabligini ko'rsatadi. Masalan, muloyim ogohlantirish ham ba'zi hollarda qarshilik yoki salbiy emotsiya tug'dirishi mumkin.

Uch aktning o'zaro bog'liqligi va lingvopragmatik tahlil

Nutq aktlari zanjir kabi ishlaydi: lokutiv shakl bo'lmasa illokutiv kuch namoyon bo'lmaydi, illokutiv maqsadsiz esa perlokutiv natija yuzaga kelmaydi. Shu bois, har uch akt bir jarayonning ketma-ket bosqichlari sifatida qaraladi. Nutqni to'liq tushunish uchun uning semantik qatlamini ham, psixologik-diskursiv qatlamini ham birgalikda tahlil qilish zarur.

Amaliy hayotda nutq aktlari odamlararo munosabat, ta'lim jarayoni, siyosiy notiqlik, diplomatik muloqot, reklama va internet diskursida ayniqsa muhim ahamiyatga ega. Reklamachi mahsulotni shunchaki ta'riflamaydi - u xaridorni sotib olishga undaydi (illokutiv), natijada xarid sodir bo'lsa - perlokutiv akt amalga oshadi. Aspirant dissertatsiya himoyasida faktlarni lokutiv tarzda taqdim etadi, ilmiy hay'atni ishontirishni maqsad qiladi (illokutiv) va yakunda uni

tasdiqlash yoki rad etish natijasi paydo bo'ladi (perlokutiv). Shuningdek, o'qituvchi nutqi orqali faqat bilim bermaydi - motivatsiya uyg'otadi, tartib o'rnatadi, fikrga yo'naltiradi.

Shunday qilib, nutq aktlarining uch bosqichli modeli inson muloqotini lingvistik va psixologik yaxlitlikda tushuntirishga xizmat qiladi.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, nutq aktlari nazariyasi tilshunoslikda nafaqat grammatik, balki pragmatik jarayonlarni ham chuqur yoritadi. Nutqning lokutiv, illokutiv va perlokutiv ko'rinishlari bir-birini to'ldiruvchi bosqichlardir. Lokutiv akt mazmunning til tizimidagi shaklini belgilasa, illokutiv akt so'zlovchining niyatini yuzaga chiqaradi, perlokutiv akt esa ushbu nutqning tinglovchi ongidagi real natijasini yaratadi.

Nutqning mohiyati tilning o'zidan ancha kengroq: u ijtimoiy ta'sir vositasi, kommunikativ harakat va inson ongini boshqaruvchi kuchdir. Shu sababli nutq aktlarini tahlil qilish lingvistik bilimni ijtimoiy tajriba bilan bog'laydi, muloqot

texnikasini chuqurlashtiradi, notiqlik madaniyatini rivojlantiradi. Nutq aktlarining lingvopragmatik o'rganilishi bugungi kunda ta'lim, jurnalistika, diplomatiya, reklama, sud nutqi, hatto sun'iy intellekt sohalarida ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Lingvopragmatik yondashuv shuni ko'rsatadiki, nutq - bu faqat til birliklarining grammatik ifodasi emas, balki inson ongiga, ijtimoiy muhitga yo'naltirilgan ta'sirchan aktdir. Nutq aktlarini chuqur o'rganish kommunikativ madaniyatni oshiradi, ta'lim, psixologiya, diplomatiya, ommaviy axborot va siyosiy nutqda samaradorlikni kuchaytiradi.

Demak, nutq - bu faqat so'zlar oqimi emas, balki harakat, ta'sir, undovchi kuchdir. Uni to'g'ri qo'llay olgan inson fikrni o'tkazadi, boshqalarni harakatga chorlaydi, jamiyatda samarali muloqot quradi. Shu bois, nutq aktlarining chuqur o'rganilishi lingvistikning amaliy qiymatini yanada oshiradi.

ADABIYOTLAR

1. Остин Дж. Слово как действие: лекции о речевых актах. - Оксфорд, 1962.
2. Searle J. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. - Cambridge University Press, 1969.
3. Азизова Г. Прагматика ва тил бирликлари функцияси. - Тошкент, 2018.
4. Yusupova M. Nutq madaniyati va pragmalingvistika. - Toshkent, 2021.
5. Grice P. Logic and Conversation. - 1975.
6. Mey J. L. Pragmatics: An Introduction. - Oxford: Blackwell, 2001.
7. Yule G. Pragmatics. - Oxford University Press, 1996.
8. Verschueren J. Understanding Pragmatics. - London: Arnold, 1999.
9. Birner B. J. Introduction to Pragmatics. - John Wiley & Sons, 2013.
10. Kerbrat-Orecchioni C. Les Interactions Verbales. - Paris: Armand Colin, 2005.
11. Kasper G., Blum-Kulka S. Interlanguage Pragmatics. - Oxford: Oxford University Press, 1993.
12. Bach K., Harnish R. M. Linguistic Communication and Speech Acts. - Cambridge, MA: MIT Press, 1979.
13. Шварцкопф Б. С. Прагматика речевого общения. - Москва: Наука, 1983.
14. Сусов И. П. Прагматика языка и речевой деятельности. - Москва: Флинта-Наука, 2009.